

بایسته‌های اخلاقی ارتباطات و مراودات اجتماعی حاکم بر فضای مجازی از نگاه قرآن و روایات

طیبه زارعی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۱۴، صفحه ۹۸ تا ۱۱۲ (مقاله پژوهشی)

چکیده

اساس زندگی اجتماعی بر پایه ارتباط و مراوده با دیگران قرار گرفته است که نیازمند حفظ ارزش و کرامت انسانی و اخلاقمندی برای زیستن در کنار یکدیگر است. تغییرات گسترده و تحولات ارتباطی و معاشرتی با مطرح شدن ارتباطات مجازی، موجب پیدایش برخی مسائل گردیده است که نیازمند توجه و شناخت الزامات و بایسته‌های اخلاقی ارتباطات و مراودات با توجه به منابع ارزشمند و مورد اطمینان یعنی قرآن کریم و روایات معصومین (ع) است. بدین ترتیب هدف این پژوهش که با استفاده از روش توصیفی از نوع تحلیل اسنادی به انجام رسیده، تبیین و تحلیل بایسته‌های اخلاقی ارتباطات و مراودات اجتماعی حاکم بر فضای مجازی از نگاه قرآن و روایات است. یافته‌ها حاکی از آن است که ارتباط صحیح و اخلاقمندانه، از بستر اصول و بایسته‌های دین، در سه حوزه معرفتی و دانشی (آگاهی و دانش، خداترسی)، نگرشی و بینشی (اجتماع‌گرایی، قضاوت و پیشداوری)، رفتاری و عملکردی (اخلاق‌مداری، پرهیز از گناه و زشتی، رعایت ادب و احترام، تواضع و فروتنی، واکنش مناسب، تعادل و میانه‌روی، وفای به عهد و پیمان و حفظ حریم خصوصی) قابل احصاء هستند و توجه و رعایت آن‌ها می‌تواند به دور ماندن این فضا از برخی مسائل و مشکلات ارتباطی و حتی بی‌اخلاقی‌های یاری رساند.

کلیدواژه‌ها: بایسته‌های اخلاقی، ارتباطات و مراودات اجتماعی، قرآن و روایات، فضای مجازی.

۱. استادیار گروه معارف اسلامی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران:

درآمد

برقراری ارتباط، گفتگو و مراوده از نیازهای اصلی انسان است و نقش مهمی در رشد اعضای جامعه دارد و اگر به خوبی همراه با رعایت اصول اخلاقی و انسانی انجام شود، باعث تفاهم، سازگاری بیشتر و رشد و تعالی جامعه می‌گردد. پیشرفت‌های ارتباطی و تعاملی انسان‌ها در دهه‌های اخیر باعث شده است تا عصر حاضر را عصر ارتباطات بنامند. زیرا از طریق شیوه‌های جدید ارتباطات و مراودات و فضاها و امکانات پدید آمده، از این ابزار برای تصمیم‌گیری، تعامل بین انسانی، هویت بخشی و هویت ستاندن، جهت‌دهی به افکار، تعاملات و تبادلات علمی، جهت‌دهی به اندیشه‌ها و ابزاری بر سلطه و تغییر و دگرگونی استفاده می‌شود.

زندگی بشر از ابتدای تاریخ تا کنون برای رسیدن به کمال و پیشرفت، پر از فراز و نشیب‌های گوناگون بوده است. آنچه در سال‌های اخیر مشاهده می‌شود، رشد صعودی و حیرت‌انگیز نرخ تحولات به مدد فناوری اطلاعات و افزایش روز افزون دانش و آگاهی مردم است (فیضی رحمانی، ۱۳۸۳، ص ۹۹) و زندگی در قرن بیست و یکم متضمن شناخت ویژگی‌های این قرن است که ویژگی اصلی آن انفجار اطلاعات و جامعه اطلاعات محور است (آزموده، ۱۳۸۹: ۳) و در رأس همه این اطلاعات رسانه‌ها و مخصوصاً فضای مجازی قرار دارد. این تکنولوژی تمام جنبه‌های زندگی بشر را تحت تأثیر قرار داده است (جهانگرد، ۱۳۸۴، ص ۳). به گونه‌ای که تصور جامعه معاصر بدون آنها، بسیار دشوار به نظر می‌رسد و باید قبول کرد و اذعان داشت که این واسطه‌ها تأثیر عظیمی بر حوزه‌های مختلف زندگی بشر می‌گذارند (امیدی آوج، ۱۳۹۲، ص ۴۶۳) و تعاملات نظام‌های اجتماعی و نهادهای مختلف را به صورت‌های گوناگون با خود درگیر نموده است.

بدون تردید جامعه برای شکل‌گیری، دوام و بقای خود نیازمند ارتباط و تعامل است، ارتباط و تعاملی که اعضای آن در درون خانواده و در سطوح بالاتر در گروه‌ها و جامعه با دیگران برقرار می‌کنند و تعامل و ارتباطی که با دیگران و در خارج از خانواده صورت می‌دهند، همه در رشد اعضای جامعه اثرگذار است و نتایج برخی پژوهش‌ها نشان داده است که ارتباط و تعامل موثر باعث کسب آرامش در خانواده و میان اعضای آن می‌شود و این عامل نقش شریان حیات‌بخش به زندگی را دارد که در تمام قسمت‌های زندگی اجتماعی با دیگران رسوخ می‌کند (ایرانی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸).

طرح مسأله

در طول یک سده پیش تغییرات زیادی در شیوه ارتباطات رخ داده است که هرچند امکانات و سهولت بیشتری در ارتباط را به همراه داشته است، اما می‌توان گفت در سال‌های اخیر شیوه‌های

ارتباط و مراودات تغییر یافته است که یکی از مشخصه‌های آن رشد شبکه‌های مجازی، افزایش استفاده از فضای مجازی و تغییر اخلاق ارتباط و مراوده است که با توجه به گمنامی و نامشخص بودن هویت فردی و اجتماعی اشخاص در این فضا در بسیاری از موارد رفتارهای ارتباطی و تعاملی با بی اخلاقی و ناهنجارهایی همراه می‌شود. این در حالی است که معاشرت، ارتباط و رفتار کردن با دیگران بدون اخلاق و یا بی‌توجه به آن توسط قرآن نهی شده است.

اخلاق و بایسته‌های آن از مهمترین تأکیدات قرآن است که در آیه ۴ از سوره قلم نیز پیامبر (ص) را دارای خلق عظیم دانسته و ایشان خود فرمودند: «أَنْتِ بُعِثَتْ لِأَتِمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ؛ براستی که من جهت تکمیل کرامت‌های اخلاقی فرستاده شده‌ام» (مجلسی؛ ۱۴۰۶ق، ج ۱۶، ص ۲۱۰). مفاهیمی مانند خیر و درستی، بخشش، احسان، معروف، عدل، پرهیز از فحشا، منکر و ظلم و اعمال و رفتارهایی که حاکی از رویکرد اخلاقی به ارتباط، مراوده، معاشرت و رفتار هستند به روشنی در قرآن اشاره شده است. (برخی از آیات در این باره عبارت‌اند از: اسراء، ۵۳؛ بقره، ۱۶۹ و ۲۶۸؛ اعراف، ۳۳ و ۱۹۹؛ آل عمران، ۱۰۴ و ۱۹۳ و ۱۹۸؛ بقره، ۷۸ و ۱۹۵ و ۲۶۳؛ قصص، ۷۷؛ هود، ۷۱؛ مؤمنون، ۹۶؛ عنکبوت، ۴۵ و انعام، ۱۵۱). همچنین در قرآن دستوراتی مانند بخشش و انفاق به دیگران که رفتاری مثبت و شایسته است نیز اشاره شده است: «الَّذِينَ يَنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَ تَثْبِيتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ» (بقره: ۲۶۵)؛ «آنان که اموال خود را برای خشنودی خدا و ثبات روانی خویش انفاق می‌کنند». عفو و گذشت نیز دارای جایگاه ویژه‌ای در رفتار و معاشرت‌های اجتماعی و خانوادگی است.

نتایج تحقیقات مختلف در این زمینه نشان می‌دهد که از نظر اخلاق اسلامی رعایت اصول اخلاقی در فضای مجازی مانند فضای عادی زندگی لازم است و باید در این زمینه امانت‌داری، رعایت عدالت، حفظ حریم شخصی، پرهیز از ضرر رساندن، جلوگیری از وقوع رذایل و شرح صدر و حساسیت به ترویج فضایل مورد توجه گردانندگان و استفاده‌کنندگان این فضا قرار گیرد (نقدی-پور و اسلامی باباحیدری، ۱۴۰۱). از طرفی استفاده از پدیده فیلترینگ در پالایش محتوای فضای مجازی یکی دیگر از نکات اخلاقی استفاده از این فناوری در زندگی و توجه به اخلاقیات آن است که در این زمینه لازم است اطلاع‌رسانی، رازداری، امانت‌داری و توجه به خطاهای انسانی مدنظر قرار گیرد (رحمتی و شهریار، ۱۳۹۶) تا برای حفظ اخلاق در فضای مجازی دچار بی‌اخلاقی نگردیم. از طرفی ماهیت مسائل اخلاقی در فضای مجازی و اینترنت نیازمند هدایت افراد و حفظ محرمانگی و حریم شخصی و توجه به مسائل مرتبط است (ثقه الاسلامی، ۱۳۹۰).

باتوجه به اینکه ویژگی خاص انسان تمایل به برقراری ارتباط، گفتگو و معاشرت با دیگران است و خداوند متعال نیز بهترین شیوه برخورد و رفتار صحیح انسانی در مقابل دیگران را شایسته سخن گفتن (نساء، ۵)، رفتار و برخورد صحیح می‌داند (نساء، ۲۱) و بر حفظ اخلاق و رعایت اصول اخلاقی در ارتباط و مرادده با دیگران تأکید نموده است و کمتر پژوهشی به جمع‌بندی این موارد پرداخته است، مسئله اصلی پژوهش حاضر بررسی و احصاء بایسته‌های اخلاقی ارتباطات و مراودات اجتماعی حاکم بر فضای مجازی از نگاه قرآن و روایات است.

روش تحقیق

در علوم اجتماعی پژوهش مجموعه‌ای از ترتیبات علمی یا رویه‌ها و تکنیک‌ها است که برای جمع آوری و تحلیل داده‌ها (اشتراوس، ۱۴۰۱، ص ۲) و شناخت واقعیت اجتماعی مورد استفاده قرار می‌گیرد. روش پژوهش حاضر بر مبنای هدف کاربردی و براساس ماهیت و روش از نوع تحلیل اسنادی است که مبتنی بر شواهد برگرفته از مطالعات اسنادی شامل اطلاعات، یافته‌ها، داده‌ها و نتایجی است که توسط سایر متون و یا پژوهشگران در حوزه مورد بحث فراهم گردیده اند. در این نوشتار برخی از مهمترین الزامات و بایسته‌های اخلاقی ارتباطات و مراودات اجتماعی حاکم بر فضای واقعی و مجازی از نگاه قرآن و روایات مورد بررسی قرار می‌گیرد.

مبانی نظری

دراین قسمت از پژوهش برخی از مهمترین مفاهیم و نظریه‌های مرتبط با فضای ارتباطی و تعاملی افراد جامعه چه در حوزه واقعی و چه در فضای مجازی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

- فضای مجازی

واژه مجازی عبارتی است که در دنیای ارتباطات، رسانه و اینترنت بسیار شنیده می‌شود و از دهه ۱۹۹۰ میلادی مورد استفاده پژوهشگران قرار گرفت (عطاران، ۱۳۸۳، ص ۱۲۳) و به مرور در ادبیات علمی و فناوری جای خود را پیدا نمود و امروزه فضای مجازی به جزئی جدایی ناپذیر از زندگی انسان‌ها تبدیل شده است که در واقع قلمرو محیط غیرفیزیکی و تخیلی از ارتباطات اجتماعی تعاملی است که از طریق رایانه‌های بهم متصل بر بستر دیجیتال شکل می‌گیرد (اسماعیلی و نصراللهی، ۱۳۹۵، ص ۶۰). فضای مجازی محیطی است که برقراری ارتباطات در آن و دیدن و انتقال داده‌ها طراحی، انجام و کنترل می‌شود و شامل محتواها، ارتباطات، قالب‌ها، کلیه خدمات، ابزارهای سخت و نرم و... دنیای اطلاعات و ارتباطات است (کهنوند، ۱۳۹۵، ص ۲۹).

- سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی به عنوان یکی از انواع سرمایه‌های مطرح شده، به معنای شبکه‌ای از روابط فردی و گروهی است که هر فردی در اختیار دارد و شامل همه منابع واقعی و بالقوه‌ای است که می‌توانند در اثر عضویت در شبکه اجتماعی کنشگران یا سازمان‌ها به دست آیند (تاجبخش، ۱۳۸۹، ص ۱۴۷). از نظر پیروبردو سرمایه اجتماعی حاصل جمع منابع بالقوه و بالفعلی است که نتیجه مالکیت شبکه با دوامی از روابط کمابیش نهادینه شده، آشنایی و شناخت متقابل بین افراد، یا به بیان دیگر در گروه است؛ شبکه‌ای که هر یک از اعضاء خود را از پشتیبانی سرمایه اجتماعی برخوردار می‌کند و آنان را مستحق اعتبار می‌سازد. البته سرمایه اجتماعی مستلزم شرایطی به مراتب بیش از وجود صرف شبکه پیوندها است (مبشری، ۱۳۸۸، ص ۱۴۰). وی سرمایه را به چند مقوله تقسیم می‌کند: اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و نمادین، که هر کدام از این‌ها را نیز می‌توان در پرتو فعالیت‌های خاص به مقولاتی چون سرمایه عملی، حرفه‌ای، ادبی، دانشگاهی، حقوقی، اقتصادی، سیاسی، فلسفی، اطلاعاتی و سرمایه آموزش تقسیم کرد (فاین، ۱۳۸۵، ص ۱۰۳-۱۰۲).

- کارکردگرایی

مطابق با نظریه کارکردگرایی در جامعه شناسی نقش‌ها و کارکردهایی که برای رسانه‌ها در جامعه تعریف می‌شود، رفع نیازهایی چون؛ تداوم، نظم، یکپارچگی، هدایت و سازگاری است. از این دیدگاه، جامعه از عناصر مختلفی تشکیل می‌شود که به یکدیگر متکی هستند و به صورت یک نظام در محیط خود فعالیت می‌کنند. رسانه‌ها و فضای مجازی به عنوان یکی از عناصر زیرمجموعه نظام محسوب می‌شوند که بخش‌های مختلف نظام را به یکدیگر مرتبط می‌سازند (ابراهیمی فر و یعقوبی فر، ۱۳۹۳، ص ۷۵). طبق گفته‌ی پاتر در کتاب نظریه سواد رسانه‌ای، افراد به طور میانگین ۷۰ درصد زمان یک روزشان را به استفاده از رسانه مشغول هستند و کمتر از ۲۱ درصد از زمان وقف کارهای دیگر می‌شود (پاتر، ۱۳۹۱، ص ۲۷) و این میزان در سال‌های جدید و پس از رواج بیماری کرونا به شدت افزایش یافته است و در برخی مواقع کارکرد رسانه و فضای مجازی تغییر یافته و با این تغییر رویکردهای استفاده و بهره‌مندی که عمدتاً برای آموزش و پژوهش بود، اخلاقیات استفاده از این فضا و ارتباط و مراوده نیز تحول یافت.

یافته‌های پژوهش

در قرآن کریم، اصول و باید و نبایدهایی برای ارتباط، مراوده و معاشرت با دیگران بیان گردیده است که برخی از آن‌ها با تعاملات فضای مجازی همخوانی بیشتری دارد که توجه و اهتمام به آن‌ها

می‌تواند در این زمینه مؤثر باشد. بنابراین در این قسمت تعدادی از مهم‌ترین الزامات و بایسته‌های اخلاقی ارتباط، معاشرت و مراوده با دیگران براساس آیات قرآن و روایات در سه حوزه دانشی، نگرشی و رفتاری بیان می‌شود.

رفتار و عمل هر شخص و گروهی از جامعه تحت تأثیر شناخت و آگاهی از امور، نگرش و بینش نسبت به آن و یادگیری شیوه رفتار قرار دارد و لذا هنگامی که صحبت از بایسته‌های اخلاقی ارتباطات و مراودات اجتماعی حاکم بر فضای مجازی می‌شود، لازم است تا به این سه حوزه دقت و توجه شود. زیرا تغییر در شناخت و آگاهی باعث تغییر در بینش و نگرش و نهایتاً منجر به تغییر رفتار می‌گردد.

مهمترین بایسته اخلاقی در ارتباطات و مراودات اجتماعی کسب دانش و آگاهی لازم در شیوه برخورد با دیگران است. پس از آن بینش و نگرش قرار دارد. نگرش به لحاظ آن که دارای جهات عاطفی مثبت و منفی می‌باشد، دارای ساختاری متفاوت از دانش و معرفت است. در سطحی بالاتر رفتار و مهارت آموزی قرار دارد که به نسبت انجام آن دشوارتر و به توجه و دقت بیشتری نیاز دارد. سرانجام بالاترین سطح این اقدامات، ایجاد الگوهای رفتاری و ارتباطی شایسته و اخلاقی در سطح عملکرد گروهی یا جمعی است و لذا از آنجایی که این تغییرات به تغییر در عادات، آداب و سنت‌ها و تربیت مربوط می‌شود، دشوارترین و زمان برترین تغییرات است (هرسی و بلانچارد، ۱۳۹۳، ص ۲۲). با این وجود در ادامه سعی شده است تا در سه حوزه نامبرده مهمترین بایسته‌های اخلاقی ارتباطات و مراودات اجتماعی با تأکید بر فضای مجازی شناسایی و تبیین شود.

۱- حوزه معرفت، دانش و آگاهی

عصر حاضر عصر دانایی و دانش است. در سطح ملی و بین‌المللی فرد، اجتماع، جماعتی و کشوری که دانش بیشتر و به روزتری داشته باشد، دارای قدرت و اعتبار بالاتری است (تاکوچی و نوناکا، ۱۳۹۴، ص ۱۷) و کسب دانش و آگاهی از هر موضوعی قبل از انجام آن لازم است. برای برقراری ارتباط و مراودات نیز آگاهی و شناخت مخاطب و شیوه صحیح برخورد در زمان‌ها و مکان‌ها مختلف بسیار ضروری است. با این وجود در قرآن کریم و روایات معصومین (ع) نیز به نکاتی در این رابطه اشاره شده است که از مهمترین آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره نمود؛

- کسب آگاهی و دانش

الزام و بایسته مهم در ارتباطات و مراودات اجتماعی انسان‌ها برخورداری از دانش و اطلاعات کافی در مورد نیازها و شرایط است. بدین ترتیب آگاه‌سازی و نشان دادن راه درست از نادرست مخصوصاً در فضای مجازی در همه زمینه‌ها از بایسته‌های مهم ارتباطات و مراودات اجتماعی است

که در قرآن کریم ضمن آیه ۱۲ سوره یونس آگاه سازی انسان با این مضمون که در هنگام رنج و سختی انسان همه جور خداوند را صدا می زند و با برطرف شدن سختی دوباره به حالت غفلت و فراموشی باز می گردد به گونه ای که انگار هیچوقت خدا را صدا نزده است، به خوبی بیان شده است. بنابراین باید برای کسب آگاهی و دانش مطالعه و تفکر و تعقل نمود که ۱۳۵ آیه در قرآن مجید درباره تحریک به «تفکر»، «تعقل»، «تدبّر»، «تحصیل عقل ناب»، «شعور» و «فهم عالی» وارد شده است (نک؛ ۵۰ انعام، ۱۰۰ یونس، ۶۸ مومنون، ۱۹۰ آل عمران و ...). پیامبر اکرم (ص) فرموده اند: ز گهواره تا گور دانش بجوی، و در جای دیگر بیان داشته اند که: «هر کس بمیرد و میراث او دفترا و دوات باشد بهشت بر او واجب می شود» (بحرانی، ۱۴۰۱ق، ص ۳۲۱).

– دانش خداترسی

خداترسی از بایسته های مهم ارتباط و مرواده فردی و اجتماعی است که هم در فضای واقعی و هم در فضای مجازی باید مورد توجه قرار گیرد و در قرآن به زیبایی به آن در کنار یادآوری نعمت های خداوند و وفای به عهد در آیه ۴۰ سوره بقره « يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَوْفُوا بِعَهْدِي اَوْفٍ بِعَهْدِكُمْ وَاِيَّايَ فَاَرْهَبُونَ » بیان شده است. اصل خداترسی با شیوه موعظه و بیم دادن در قرآن و حدیث بیان شده است. خداوند در آیه ۵۷ سوره یونس می فرماید: « ای مردم همانا برای شما از جانب پروردگارتان موعظه ای آمد و درمانی برای آنچه در سینه هاست و هدایت و رحمتی برای مؤمنان ». همچنان که در آیه دوم از سوره نوح از زبان حضرت نوح (ع) می فرماید: « من بیم دهنده ای روشن گم... ». در احادیث نیز خداترسی ملازم با خدانشناسی آمده است و امام صادق (ع) در حدیثی زیبا آمده است: « خدانشناس ترین مردم، خداترس ترین آنهاست، و خداترس ترین مردم، خدانشناس ترین آنهاست، و خدانشناس ترین مردم، زاهدترین آنان در دنیا است » (مجلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص ۲۷).

۲- حوزه بینش و نگرش

یکی دیگر از بایسته های مهم و ضروری در ارتباطات و تعاملات اجتماعی مخصوصاً در فضای مجازی عوامل نگرشی و بینشی هستند که اهمیت زیادی در رفتار و عمل دارند و در آیه ۱۱ سوره رعد نیز خداوند به اهمیت نگرش در رفتار اشاره داشته است که در ادامه موارد آن براساس قرآن و روایات بیان می گردد؛

۱. لَهُ مُعَقِّبَاتٌ مِّنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلَا مَرَدَّ لَهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَالٍ (الرعد: ۱۱)

- اجتماع‌گرایی

یکی از بایسته‌های معاشرت و ارتباط با دیگران که جنبه عمومی و بینشی دارد و برای همه زمان‌ها و مکان‌ها باید مورد توجه قرار گیرد، اجتماع‌گرایی است. زیرا در زمینه معاشرت و اخلاق اسلامی تشویق به کناره‌گیری از جمع و جامعه و توجه به روحیه فرداگرایانه در افراد، امری کاملاً غیرمتعارف است (مطهری، ۱۳۷۱ ج ۲، ص ۲۴۱). عمده شیوه‌های تربیتی همچون قناعت، انفاق، عدالت‌ورزی، امانت‌داری، صداقت، ایثار و... از مواردی انتخاب می‌شود که در تعاملات روزمره زندگی اجتماعی و در مناسبات و برخوردها مطرح و مورد توجه است؛ بدین مفهوم که از گذرگاه نیازهای غریزی، تعاملات اجتماعی، تمایلات و آنچه مورد توجه و تنفر انسان در زندگی فردی و اجتماعی است، شروع به دین‌ورزی و رفتار و عمل به شیوه متناسب بشری می‌گردد. آیاتی از قبیل: کهف، ۷؛ محمد، ۳۱؛ آل عمران، ۱۶۸، اعراف، ۶۸؛ انبیاء، ۳۵؛ گواه این مطلب هستند.

- قضاوت و پیشداوری

از بایسته‌های مهم معاشرت و تعامل با دیگران پرهیز از پیشداوری و قضاوت دیگران مخصوصاً در فضای مجازی که حقیقت و دروغ بهم پیوسته است، می‌باشد. به صورت کلی آگاهی‌های انسان فقط بواسطه تجارب شناختی و کشف عناصر خارجی پدیدار نمی‌شود، بلکه از گذر شناخت و عمل است که تغییرات واقعی در رفتار انسان بوجود می‌آید. علاوه بر این تأثیر عمل و رفتار بر انسان از دو جنبه مثبت و منفی قابل ارزشیابی است. زیرا خداوند به زیبایی در قرآن بیان فرموده است: «ای ایمان آورندگان، اگر از خدا می‌ترسید، برای شما وسیله‌ای جهت جداسازی، تشخیص و تمایز حق از باطل قرار می‌دهد» (انفال آیه ۲۹).^۱ و در معاشرت با دیگران باید از پدیده ذهن‌گرایی که بسیار مخرب و برهم‌زننده نظم و آسایش است، پرهیز نمود.

۳- حوزه عملکرد و رفتار

رفتار جنبه عملکردی در انسان است و فعالیتی است که ارگانسیم (جاندار) انجام می‌دهد و توسط ارگانسیم دیگر یا یک ابزار اندازه‌گیری قابل مشاهده و اندازه‌گیری است (سیف، ۱۳۹۱، ص ۴۱). براین اساس ارتباط، مراوده و معاشرت با دیگران یک رفتار و عملکرد است که نیازمند رعایت اخلاق است و چه در محیط واقعی و چه فضای مجازی باید بایسته‌های اخلاقی در آن رعایت شود. در قرآن کریم و روایات موارد متعددی از بایسته‌های اخلاقی در سطوح مختلف بیان

۱ - يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا (الأنفال: ۲۹)

شده است که در این قسمت تعدادی از مهم‌ترین آن‌ها که ارتباط بیشتری با موضوع پژوهش حاضر دارند، مورد بررسی قرار می‌گیرد؛

- اخلاق‌مداری

از بایسته‌های مهم در معاشرت و ارتباط با دیگران، رعایت اخلاق و اخلاق‌مداری است که در قرآن کریم نیز به آن اشاره شده است و خداوند در آیات قرآن به تعلیم و تزکیه به عنوان فلسفه بعثت پیامبران از جمله پیامبر گرامی اسلام تاکید دارد (آیه ۱۲۹ بقره). در آیه‌ای دیگر سوره بقره (آیه ۲۴۷) خداوند می‌فرماید که؛ «کسانی که دارایی خود را شب و روز پیدا و پنهان می‌بخشند، پاداش آن‌ها نزد خداوند است و هراسی ندارند و غمگین نمی‌شوند». لذا رعایت اخلاق از بایسته‌های مهم معاشرت است که اساسا پیامبر اکرم (ص) نیز برای به کمال رساندن اخلاق مبعوث شده است. آنچه در این رابطه مهم است رعایت اخلاق پای‌بندی به رفتار و انجام اعمال انسانی و صحیح است که هم در رفتارهای اوامری قابل مشاهده است و هم در رفتارهای بازدارنده‌ای. چنانکه آیات قرآن به توکل (آیه ۳ طلاق)، تقوا (آیه ۳ و ۲ طلاق)، صبر (آیه ۷ ابراهیم) به عنوان رفتارهای اخلاقی زیبا اشاره داشته و از تمسخر (۷۹ توبه)، دروغ‌گویی (۱۱۶ نحل) و صدا زدن با القاب زشت (۱۱ حجرات) نهی فرموده است که این موارد در ارتباطات مجازی بسیار کاربردی و مهم هستند.

- دوری و پرهیز از زشتی و گناه

دوری از گناه و زشتی بایسته مهم تعامل و معاشرت با دیگران مخصوصا در فضای مجازی است که بی توجهی و عدم رعایت آن آثار و نتایج نامناسب دارد. زیرا فرد گناهکار هم خویشتن را آلوده می‌کند و هم جامعه را به آلودگی می‌کشاند (کتابچی، ۱۳۸۷، ص ۲۱۱). قرآن کریم نیز در آیه ۳۷ سوره شوری فرموده‌اند که: «همان کسانی که از گناهان بزرگ و اعمال زشت اجتناب می‌ورزند...» و دوری از گناه را یک الزام رفتاری و تعاملی می‌داند. پیشوایان بزرگ اسلام در فرمایشات خود تمام کیفرها و آثار ناشی از گناهان را بیان کرده‌اند تا مسلمانان برای درک فضایل روانی و رسیدن به کمال انسانیت از آنها دوری کنند (کتابچی، ۱۳۸۷، ص ۲۱۱-۲۱۰) و امام رضا (ع) نیز در این رابطه فرموده‌اند: «مردم هرچه گناهان تازه و جدید مرتکب شوند که قبلا انجام نمی‌دادند، خداوند هم به بلاهایی مبتلایشان خواهد ساخت که قبلا نمی‌شناختند» (کلینی، ۱۴۰۲، ج ۲، ص ۲۷۵).

- رعایت ادب و احترام

رعایت ادب و حفظ احترام نسبت به دیگران از الگوهای رفتاری شایسته و بایسته‌های فردی و اجتماعی تعامل، ارتباط و معاشرت با دیگران است که در قرآن کریم در آیات ۳۲ سوره مائده مبتنی بر اهمیت حفظ جان دیگران و آیه ۸۳ سوره بقره مبنی بر رعایت ادب و احترام در سخن گفتن با دیگران نمونه‌های رعایت ادب و احترام است. همچنین در قرآن کریم احترام به دیگران در هنگام ارتباط و زندگی اجتماعی لازم دانسته شده است و در تعبیری زیبا آمده است که؛ «وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ» (حجرات/۱۱) با القاب زشت و ناپسند یکدیگر را یاد نکنید» و به همدیگر در تعاملات و ارتباطات اجتماعی و فردی احترام گذارید. همچنین در روایات نیز امام رضا (ع) همیشه احترام دیگران را رعایت می‌فرمود و «هرگز اتفاق نیفتاد که در سخن گفتن به کسی جفا کند. هر که با او گفت و گو می‌کرد، کلامش را قطع نمی‌کرد و فرصت می‌داد تا آخرین سخن خود را بگوید. اگر کسی حاجتی نزد او می‌آورد، در صورت امکان ابدأ او را مأیوس نمی‌کرد. در حضور کسی پیش را دراز نمی‌کرد و تکیه نمی‌داد. هیچ وقت به غلامان خود ناسزا نمی‌گفت و آب دهان خویش را به روی زمین و جلوی کسی نمی‌انداخت و هنگام خندیدن هم قهقهه سر نمی‌داد و با صدای بلند نمی‌خندید بلکه تبسم می‌فرمود» (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۸۴).

- تواضع و فروتنی

یکی از بایسته‌ها و الزامات دیگر در ارتباطات و مراودات اجتماعی مخصوصاً در فضای مجازی داشتن تواضع و فروتنی است که در آیات متعدد قرآن به زیبایی بیان شده است (نک؛ آیات ۵۴ مائده، ۶۳ فرقان، ۲۱۵ شعراء، ۱۸ لقمان) که در تمام آن‌ها خداوند به زیبایی بحث تواضع و فروتنی را مطرح کرده است. در احادیث معصومین (ع) نیز تواضع جایگاه بلندی دارد. مثلاً امام باقر (ع) می‌فرماید: «التواضع الرضا بالمجلس دون شرفه، و ان تسلّم علی من لقیته، و ان تترك المراء و ان كنت محققاً؛ تواضع آن است که به کمتر از جایگاه شایسته خود در مجلس قناعت کنی و هنگام ملاقات با کسی، در سلام کردن پیشی گیری، و در گفتگوها از جر و بحث پرهیز کنی گرچه حق با تو باشد» (مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۷۸، ص ۱۷۶).

- عکس‌العمل و پاسخ مناسب

از بایسته‌های اساسی در ارتباط و معاشرت با دیگران که در فضای مجازی نیز بسیار کاربردی است، داشتن واکنش و پاسخ مناسب است. در قرآن کریم نیز آیاتی به برخورد صحیح و عکس‌العمل یا نحوه صحیح برخورد و واکنش اشاره داشته‌اند. به عنوان مثال در آیه ۵۵ سوره قصص خداوند به زیبایی بیان فرمودند: « و چون لغوی بشنوند از آن روی بر می‌تابند و می‌گویند:

«کردارهای ما از آن ما و کردارهای شما از آن شماست. سلام بر شما، جوای [مصاحبت] نادانان نیستیم». «رفتار قرآنی به همگان می‌آموزد هرگز لغو را با لغو نباید پاسخ داد و جهل را با جهل جواب نمی‌دهند، افراد مؤمن با جاهلان بیهوده گو و کسانی که با سخنان موزیانه سعی می‌کنند اعصاب افراد با ایمان و نیکوکار را درهم بریزند، وداع می‌گویند و گفتارشان این است: سلام بر شما ما طالب جاهلان نیستیم» (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۸۹، ج ۱۶، ص ۱۱۱). لذا انجام رفتار صحیح از بایسته‌های مهم در معاشرت در قرآن است. پاسخ به نحو شایسته و داشتن عکس‌العمل مناسب به دیگران قسمتی از تعامل و ارتباط است که طبق بیان قرآن بهتر است پاسخ دیگران را به نحو شایسته و نیکو و یا حداقل به همان شیوه خودشان داد. خداوند در آیه ۸۶ از سوره نساء می‌فرماید: «وَإِذَا حُيِّتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا» هرگاه به شما تحیت گویند، پاسخ آن را بهتر از آن بدهید؛ یا (لااقل) به همان گونه پاسخ گوید».

– تعادل و میانه‌روی

الزام مهم دیگر در تعاملات اجتماعی توجه به تعادل است که در آیات قرآن نیز به آن اشاره شده است و آیات ۷ تا ۹ سوره سجده به این امر اشاره داشته‌اند و خداوند فرمود است که انسان را در بهترین حالت خلق کردم و به بهترین شکل ممکن تعادل خلق شده است. اگرچه واژه اعتدال در قرآن به کار نرفته است اما کلمه «حنیف» در معنای فاصله از گمراهی به طرف راه مستقیم بیان شده که لازمه آن نگهداشت اعتدال است، از این رو برخی لغت‌شناسان «حنف» را در معنای اعتدال، تأنی و آرامش در راه رفتن به گونه‌ای که از مسیر انحرافی رخ ندهد بیان داشته و واژه حنیف را به شخص باوقار و آرام که از زیاده‌روی و کم‌روی، تند و تیزی و خروج از اعتدال و نرمی به دور است، معنا نموده‌اند (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۲۹۵) و آیات مختلف با اعتدال بودن را به عنوان یک شیوه ارتباط صحیح بیان داشته و در بیشتر آیات دوری از زیاده روی و پرهیز از اسراف و تبذیر را به عنوان حد متعادل امور و روش رشد یافتن دانسته‌اند (۱۴۸ آل عمران، ۲۸ کهف). علاوه بر آیات قرآن در احادیث معصومین (ع) نیز رعایت اعتدال و میانه روی به شدت مورد توجه بوده است و پیامبر اکرم (ص) در سخنی زیبا فرمودند: «انسان نه امساک کند و نه اسراف، نه بخل بورزد و نه اتلاف. راه میانگین بهترین راه کارها است» (مجلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۷۷، ص ۱۶۶).

– وفای به عهد و پیمان

از الزامات مهم روابط اجتماعی چه در فضای واقعی و چه در محیط مجازی داشتن وفای به عهد و پیمان است که در قرآن کریم علامت ایمان (مومنون، آیه ۸) و نشانه نیکوکاران (معارج، آیه

۳۲) دانسته شده است و همچون شیرازه ای است که روابط اجتماعی، سیاسی و ... جامعه را محکم و پابرجا نگه می‌دارد (اشتهدادی، ۱۳۸۳، ص ۱۸۷-۱۸۸). همچنین امام رضا(ع) در این زمینه می‌فرماید: « ما خاندانی هستیم که معتقدیم وعده‌هایی که داده‌ایم به منزله دینی است که ادای آن لازم است، همانطور که پیامبر(ص) اینگونه رفتار می‌نمودند» (عطاردی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۲۸۴).

- حفظ حریم خصوصی

حریم خصوصی اصل مهم و ارزشمندی در تعاملات و مراودات اجتماعی در فضای مجازی و واقعی است. مراودات و تعاملات در جامعه اسلامی برگرفته از دستورات قرآن به گونه‌ای است که حریم خصوصی در آن به خوبی مشخص شده و به عنوان یک اصل اساسی از اهمیت خاصی برخوردار است. حفظ حریم خصوصی چه به صورت کلی و چه در بحث از تعاملات و ارتباطات به هر شیوه مهم و لازم است و آیات ۲۷ و ۲۸ سوره نور بر این امر توجه و تأکید شده است و امام رضا(ع) نیز بر این نکته تأکید داشته و فرموده اند: «... سنت الهی حفظ اسرار مردم است. چرا که خداوند می‌فرماید: « او عالم به غیب است و هیچ کس را بر این غیب آگاه نمی‌سازد، مگر آن کس را که از او راضی باشد» (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۶).

نتیجه

هدف پژوهش حاضر بررسی بایسته‌های اخلاقی ارتباطات و مراودات اجتماعی حاکم بر فضای مجازی از نگاه قرآن و روایات بود که برای دسترسی به هدف نامبرده از شیوه اسنادی و کتابخانه‌ای استفاده شد. نتایج نشان داد در منابع دینی برخورد شایسته و رعایت ادب و اخلاق با دیگران و مدارا کردن در برخوردهای اجتماعی همیشه به عنوان یک اصل اخلاقی - اجتماعی در تعاملات و مراودات یاد شده است و هم در آیات قرآن و هم در سیره معصومین(ع) این عمل به شکل‌های مختلف قابل توصیه و ترویج شده است. به عنوان مثال برخورد محبت‌آمیز پیامبر(ص) چه در هنگام برخورد واقعی و چه در نامه‌ها و توصیه‌ها با مخالفان و مشرکان نمونه‌ای گویا از نحوه مواجهه با دیگران و حتی مخالفان و دشمنان و رعایت ادب و احترام در ارتباط و مراوده با آنها است. بررسی بایسته‌های اخلاقی ارتباط و مراوده با دیگران نشان می‌دهد که ارتباط صحیح و اخلاقمندانه، از بستر اصول و بایسته‌های دین، در سه حوزه معرفتی و دانشی (آگاهی و دانش، خداترسی)، نگرشی و بینشی (اجتماع‌گرایی، قضاوت و پیشداوری)، رفتاری و عملکردی (اخلاق - مدارا، پرهیز از گناه و زشتی، رعایت ادب و احترام، تواضع و فروتنی، واکنش مناسب، تعادل و میانه‌روی، وفای به عهد و پیمان و حفظ حریم خصوصی) قابل جمع‌بندی و احصاء است که نتایج پژوهش‌های مشابه (ثقه الاسلامی، ۱۳۹۰؛ رحمتی و شهریار، ۱۳۹۶ و نقدی‌پور و اسلامی

باباحیدری، ۱۴۰۱) نیز همسو با یافته‌های پژوهش حاضر است و براساس تعامل فضای مجازی و واقعی نگاه جامع‌گرایانه به عوامل نامبرده می‌تواند در دست‌یابی به یک ارتباط و مرادده سالم و رشد دهنده یاریگر باشد. در تبیین یافته‌ها باید گفت که دست‌یابی به ارتباطات و مراددهات اخلاقی در فضای واقعی و مخصوصاً فضای مجازی نیازمند توجه به آموزش و ایجاد تغییرات در سه حوزه دانش، نگرش و رفتار افراد است که براین اساس انجام اقدامات مناسب، همه‌جانبه، مستمر و فراگیر در جهت ارتقای اصول و بایسته‌های اخلاقی ارتباطات و مراددهات اجتماعی امری ضروری به نظر می‌رسد. براساس نتایج پژوهش پیشنهادات زیر را می‌توان در قالب سیاست‌های کاربردی توصیه نمود:

- توجه ویژه به آموزش نحوه صحیح ارتباط و تعامل با دیگران از سطوح ابتدایی و حتی قبل از آن تا سطوح بالاتر.
- تعهد و پایبندی افراد شاخص، دولت، مؤسسات آموزشی و فرهنگی و متولیان ارتباطات به اجرای اخلاقیات در ارتباطات و مراددهات خود.
- برگزاری دوره‌ها، برنامه‌ها، سمینارها و همایش‌های رایگان شیوه‌های ارتباط و مرادده در فضای واقعی و فضای مجازی با الهام از دستورات قرآن و روایات.
- طراحی و تدوین اصول و مبانی ارتباط در فضای واقعی و مجازی و آموزش آن از سطوح ابتدایی تا دانشگاه.

منابع

۱. ابراهیمی‌فر، طاهره؛ یعقوبی‌فر، حامد (۱۳۹۳ش)، *تاثیر شبکه‌های اجتماعی بر افکار عمومی (بررسی موردی انتخابات ریاست جمهوری ۱۳۸۸)*، دانش انتظامی پلیس پایتخت، ۷(۱) (۲۰): ۶۹-۹۴.
۲. اسماعیلی، محسن؛ نصراللهی، محمدصادق (۱۳۹۵ش)، *پالایش فضای مجازی؛ حکم و مسائل آن از دیدگاه فقهی*. دو فصلنامه علمی پژوهشی دین و ارتباطات، ۲۳(۱) (۴۹): ۵۳-۸۰.
۳. اشتراوس، آنسلم و کوربین، جولیت (۱۴۰۱ش)، *مبانی پژوهش کیفی*، ترجمه ابراهیم افشار، چاپ دهم، تهران: نی.

۴. ایرانی زاده، جلال؛ زارعی محمودآبادی، حسن؛ وزیری، سعید و افشانی، سیدعلیرضا (۱۳۹۸ش)، *کشف الگوی تحکیم خانواده براساس نظریه لازاروس در زوجین شهر یزد (مطالعه کیفی)*، دو ماهنامه علمی طلوع بهداشت یزد، ۱۸(۵)، ۲۷-۴۰.
۵. آزموده، نشمیل (۱۳۸۹ش)، *بررسی نقش فناوری اطلاعات و ارتباطات در توسعه روستاها*، پیرانشهر. مجموعه مقالات سومین همایش ملی جغرافیا و رویکرد علمی به توسعه پایدار.
۶. بحرانی، هاشم بن سلیمان (۱۴۰۱ش)، *معالم الزلزلی* [چاپ سنگی]. طهران: قلی خان.
۷. پاتر، دیلیو جمیز (۱۳۹۱ش)، *سواد رسانه‌ای*، ترجمه امیر یزدیان، منا نادعلی، پیام آزادی، قم: مرکز پژوهش‌های صدا و سیما.
۸. تاجبخش، کیان (۱۳۸۹ش)، *سرمایه اجتماعی (اعتماد، دموکراسی و توسعه)*. ترجمه افشین خاکباز و حسن پویان، چاپ سوم، تهران: شیرازه.
۹. ثقه الاسلامی علیرضا (۱۳۹۰ش)، *بررسی ماهیت مسائل اخلاقی پژوهش در فضای مجازی*. اخلاق در علوم و فناوری. ۶ (۳): ۴۸-۶۱.
۱۰. رحمتی، حسینعلی و شهریار، حمید (۱۳۹۶ش)، *بایسته‌های اخلاقی فیلترینگ و پالایش محتوا در فضای مجازی*، اخلاق و حیانی. ۷(۱): ۱۴۵-۱۷۰.
۱۱. سیف، علی اکبر (۱۳۹۱ش)، *تغییر رفتار و رفتار درمانی*، چاپ نهم، تهران: آگاه.
۱۲. صدوق، محمدبن علی (۱۳۷۸ش)، *عیون اخبار الرضا (ع)*، ج اول، تهران: جهان.
۱۳. عطازان، محمد (۱۳۸۳ش)، *جهانی شدن فناوری اطلاعات (IT) و تعلیم و تربیت*، تهران: موسسه توسعه فناوری آموزشی مدارس هوشمند.
۱۴. فاین، بن (۱۳۸۵ش)، *سرمایه اجتماعی و نظریه اجتماعی: اقتصاد سیاسی و دانش اجتماعی در طلیعه هزاره سوم*، ترجمه محمدکمال سروریان، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۱۵. فیضی، کامران؛ رحمانی، محمد (۱۳۸۳ش)، *یادگیری الکترونیکی در ایران، مسائل و راه کارها با تأکید بر آموزش عالی*، فصلنامه پژوهشی و برنامه ریزی در آموزش عالی. ۱۰(۳) (۳۳): ۹۹-۱۲۰.
۱۶. کتابچی، محسن (۱۳۸۷ش)، *آئین زندگانی (از نگاه امام رضا علیه السلام)*، چاپ چهارم، مشهد: الف.
۱۷. کلینی رازی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۲ق)، *الکافی*، جلد ۱ و ۲ و ۳ و ۴ و ۵ و ۶، چاپ دوم، تهران: اسلامی.

۱۸. کهوند، محمد (۱۳۹۵ش)، شبکه عنکبوتی، قم: ذکری.
۱۹. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۶ق)، بحار الانوار، بیروت: مؤسسه دارالوفا.
۲۰. مصطفوی، حسن (۱۳۶۸ش)، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲۱. مطهری مرتضی (۱۳۷۱ش)، مجموعه آثار، ج ۲، قم: صدرا.
۲۲. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۴۱۴ق). تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۳. نقدی پور، سبحان، و اسلامی بابا حیدری، فرزانه. (۱۴۰۱ش)، بررسی و تحلیل اصول عام اخلاقی فضای مجازی از منظر اخلاق اسلامی، مطالعات اخلاق کاربردی (اخلاق)، ۱۶۳-۱۹۶.